

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.30>

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Ніколенко Л.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад
навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-3437-6968*

Ніколенко Л.М. Захист прав людини в умовах воєнного стану.

У статті досліджуються особливості забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану. Постановка проблеми зумовлена тим, що воєнний стан передбачає тимчасове обмеження окремих прав і свобод, проте такі обмеження мають залишатися правомірними, пропорційними та відповідати національному законодавству, Європейській конвенції з прав людини та міжнародним стандартам. Зазначається, що забезпечення прав людини в умовах воєнного стану ґрунтується на поєднанні норм національного конституційного права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права.

У статті аналізуються механізми національного та міжнародного захисту прав людини, включно з інституціями Верховної Ради України, Уповноваженим з прав людини, судами та міжнародними органами, такими як ЄСПЛ, МКС та ООН. Досліджується досвід інших держав та доводиться, що ефективний захист прав людини у воєнний час можливий лише за умов збереження незалежності судової влади, прозорості урядових дій і активної участі інституту омбудсмену. Особлива увага приділяється правам на життя, свободу, недоторканність особи, приватне життя, свободу вираження поглядів та власність, а також принципам пропорційності, тимчасовості та недоторканності сутності правового статусу особи. Розглядаються ризики надмірного обмеження прав під приводом національної безпеки, використання цифрових реєстрів для моніторингу громадян та обмеження доступу до правосуддя в окупованих або прифронтових регіонах. Наголошується на необхідності дотримання міжнародних стандартів захисту цивільного населення у збройних конфліктах, які закріплені у Женевських конвенціях і Додаткових протоколах. Підкреслюється важливість інтегрованого підходу, що поєднує правові, інституційні та міжнародні механізми, для забезпечення реального захисту прав людини під час воєнного стану, запобігання зловживанням надзвичайними повноваженнями та побудови стійкої післявоєнної системи правосуддя.

Визначається, що інституційна архітектура захисту прав людини у воєнний час характеризується багаторівневою взаємодією, де національні органи виконують первинну функцію забезпечення прав і свобод, а міжнародні структури – функцію контролю, моніторингу та притягнення до відповідальності за їх порушення.

Ключові слова: захист, права людини, судовий розгляд, механізми захисту прав людини, суд, міжнародний захист прав людини, Європейський Союз.

Nikolenko L.M. Protection of human rights under martial law.

The article examines the features of ensuring and protecting human rights under martial law. The problem is posed by the fact that martial law provides for temporary restrictions on certain rights and freedoms, but such restrictions must remain lawful, proportionate and comply with national legislation, the European Convention on Human Rights and international standards. It is noted that ensuring human rights under martial law is based on a combination of the norms of national constitutional law, international human rights law and international humanitarian law.

The article analyzes the mechanisms of national and international protection of human rights, including the institutions of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Commissioner for Human Rights,

courts and international bodies, such as the ECHR, the ICC and the UN. The experience of other states is studied and it is proved that effective protection of human rights in wartime is possible only if the independence of the judiciary, transparency of government actions and the active participation of the Ombudsman institution are maintained. Particular attention is paid to the rights to life, liberty, security of person, privacy, freedom of expression and property, as well as the principles of proportionality, temporality and inviolability of the essence of the legal status of a person. The risks of excessive restriction of rights under the pretext of national security, the use of digital registers to monitor citizens and restrictions on access to justice in occupied or frontline regions are considered. The need to comply with international standards for the protection of civilians in armed conflicts, which are enshrined in the Geneva Conventions and Additional Protocols, is emphasized. The importance of an integrated approach combining legal, institutional and international mechanisms is emphasized to ensure real protection of human rights during martial law, prevent abuse of emergency powers and build a sustainable post-war justice system.

It is determined that the institutional architecture of human rights protection in wartime is characterized by multi-level interaction, where national bodies perform the primary function of ensuring rights and freedoms, and international structures perform the function of control, monitoring and holding accountable for their violations.

Key words: protection, human rights, judicial review, mechanisms for the protection of human rights, court, international protection of human rights, European Union.

Постановка проблеми. Забезпечення та захист прав людини є одним із фундаментальних принципів сучасної правової держави та невід'ємним елементом демократичного суспільства. У преамбулі Конституції України зазначено, що забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, а в статті 3 закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [1].

Проте реалії сьогодення ставлять перед державами, що перебувають у стані збройного конфлікту, безпрецедентні виклики. Введення воєнного стану, як це передбачено Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [2], передбачає можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод. Водночас такі обмеження мають бути правомірними, пропорційними та відповідати вимогам міжнародних нормативних актів.

У контексті воєнного стану питання захисту прав людини набуває багатомірного значення – правового, соціального, гуманітарного й етичного. Воно відображає рівень зрілості правової системи, спроможність держави дотримуватися принципу верховенства права та гарантувати гідність людини навіть у період загрози її існуванню.

Збройний конфлікт супроводжується системними порушеннями прав цивільного населення – права на життя, свободу, безпеку, освіту, власність, охорону здоров'я. За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини, за час збройної агресії зафіксовано тисячі випадків загибелі та поранення цивільних осіб, катувань, насильницьких зникнень, депортацій [3], що вимагає створення ефективних механізмів документування злочинів, доступу до правосуддя та забезпечення відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права.

Актуальність теми зумовлена потребою у виробленні цілісної концепції захисту прав людини в умовах надзвичайного та воєнного стану, що враховує сучасні реалії, досвід міжнародних інституцій і стандарти Ради Європи.

Метою дослідження є аналіз особливостей правового механізму захисту прав людини в умовах воєнного стану, визначення основних проблем його реалізації та напрямів удосконалення у світлі національних і міжнародних стандартів.

Стан дослідження. Питання забезпечення та захисту прав людини традиційно перебуває у центрі уваги як вітчизняної, так і зарубіжної правової науки. У різні періоди воно досліджувалося у контексті теорії держави і права, конституційного права, міжнародного права та прав людини, однак умови воєнного стану зумовили появу нових підходів і проблемних аспектів. Свої дослідження щодо захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану присвятили такі вчені як: Т.В. Волошанівська, О.І. Гавриленко, П.О. Давиденко, Р.І. Мельник, Т.П. Чубко, Г.І. Петрова, К.Ю. Примаков, І.М. Проць, О.С. Розумовський, О.В. Скрипнюк, Б.І. Стахура та інші вчені.

Виклад основного матеріалу. Запровадження воєнного стану в будь-якій державі, що перебуває у стані збройного конфлікту, неминуче впливає на систему забезпечення прав людини. Ме-

ханізм забезпечення прав людини в умовах війни ґрунтується на поєднанні норм національного конституційного права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Ключовим є положення про те, що навіть за надзвичайних обставин держава не може повністю відмовитися від виконання своїх зобов'язань щодо захисту людської гідності, життя та основоположних свобод.

Відповідно до статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) та статті 15 Європейської конвенції з прав людини (1950 р.), держава може тимчасово відступити від виконання окремих зобов'язань лише в межах суворої необхідності, що зумовлена реальною загрозою життю нації. При цьому не допускається обмеження низки невід'ємних прав, зокрема, права на життя, заборони катувань, рабства, ретроактивного покарання, а також свободи совісті та релігії.

У контексті збройного конфлікту міжнародні стандарти захисту доповнюються положеннями Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року, які визначають правовий статус цивільного населення, військовополонених і жертв війни. Відповідно до них, навіть у період активних бойових дій держава зобов'язана поважати принципи гуманності, пропорційності та розмежування військових і цивільних цілей.

Режим воєнного стану не означає повного скасування прав людини, він лише змінює механізми їх реалізації та межі допустимих обмежень. Як підкреслює Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 29 (2001 р.), навіть у разі надзвичайної ситуації дерогація не може мати дискримінаційного характеру, повинна бути тимчасовою, пропорційною та обґрунтованою реальною загрозою для існування нації [4].

У період воєнного стану допускається тимчасове обмеження таких прав і свобод, як: свобода пересування (обмеження виїзду за межі країни, запровадження комендантської години, заборона перебування у зонах бойових дій); право на таємницю листування і комунікацій (у зв'язку з потребами розвідки, безпеки, контррозвідувальних заходів); свобода мирних зібрань, слова і преси (для запобігання поширенню дезінформації чи паніки); право власності (у випадках реквізиції або використання майна для оборонних потреб з наступною компенсацією).

Водночас низка прав має абсолютний характер і не може бути обмежена за жодних умов. До них належать: право на життя (ст. 2 Конвенції); заборона катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження (ст. 3 Конвенції); заборона рабства та примусової праці (ст. 4 Конвенції).

Міжнародна практика підтверджує важливість дотримання цих меж. У рішенні «Lawless v. Ireland» (1961) ЄСПЛ вперше визнав право держави на дерогацію під час надзвичайного стану, але підкреслив, що такі заходи не повинні виходити за межі суворої необхідності [5]. Подібні підходи підтверджено у справах «Brannigan and McBride v. the United Kingdom» (1993), «Aksoy v. Turkey» (1996) та інших, де Суд наголосив на обов'язку держав зберігати ефективний судовий контроль навіть у період загрози національній безпеці [6].

У сучасному контексті воєнних дій в Європі важливим є також застосування норм міжнародного гуманітарного права, яке визначає мінімальні стандарти захисту цивільного населення. Так, відповідно до статті 3 спільної для Женевських конвенцій (1949 р.), усі сторони конфлікту зобов'язані гуманно ставитися до осіб, які не беруть участі у бойових діях, зокрема заборонено тортури, жорстоке поводження та незаконні страти.

Таким чином, навіть за умов воєнного стану основоположні права людини не втрачають своєї чинності. Їх реалізація може зазнавати об'єктивних обмежень, однак обов'язок держави – забезпечити, щоб ці обмеження залишалися пропорційними, тимчасовими і такими, що не нівелюють сутність правового статусу особи.

Аналіз законодавства та судової практики в Україні під час воєнного стану свідчить про наявність значних викликів у сфері дотримання принципів пропорційності, тимчасовості та недоторканності сутності правового статусу особи, закріплених як у міжнародному, так і в національному праві.

По-перше, принцип пропорційності, який вимагає, щоб будь-яке обмеження прав було не лише законним і необхідним, а й мінімально можливим для досягнення мети, нерідко порушується через надмірно широке тлумачення поняття «національна безпека». Так, обмеження свободи пересування чоловіків призовного віку, встановлене Указом Президента України № 64/2022 [7] та подальшими нормативно-правовими актами, хоча й має під собою раціональне

обґрунтування з огляду на потреби мобілізації, на практиці реалізується без належного індивідуального підходу. Відсутність чітко визначених процедур перевірки особистих обставин (наприклад, стану здоров'я, сімейного положення, наявності відстрочок чи звільнень від призову) призводить до масових затримань на блокпостах, часто без надання мотивованого рішення чи можливості негайного оскарження. Така практика суперечить положенням статті 5 Конвенції, яка гарантує право на свободу і особисту недоторканність, а також вимогам ЄСПЛ щодо необхідності індивідуалізованого підходу до обмеження прав навіть у надзвичайних умовах (*Hassan v. the United Kingdom*, 2014).

По-друге, принцип тимчасовості обмежень, який є ключовим для будь-якого режиму надзвичайного стану, став проблематичним у зв'язку з тривалим (понад три роки) воєнним станом. Згідно з ч. 1 ст. 15 Конвенції, заходи, що відхиляють зобов'язання за Конвенцією, повинні бути обмежені тим ступенем, який обумовлений вимогами ситуації. Однак у відсутності чітко визначених критеріїв для скасування воєнного стану або поетапного зняття окремих обмежень (наприклад, у регіонах, де відсутні безпосередні бойові дії), існує реальна загроза інституціоналізації надзвичайних повноважень, що створює правову аномалію: тимчасовий режим фактично перетворюється на постійний, що підриває основи конституційного ладу та знижує рівень правової визначеності. Подібна ситуація суперечить не лише міжнародним стандартам, а й власній конституційній доктрині України, згідно з якою воєнний стан є виключною та тимчасовою мірою.

По-третє, спостерігається зростання практик, що загрожують самій сутності правового статусу особи, тобто тим правам, які не підлягають обмеженню навіть у надзвичайних обставинах. До таких практик належать: масове використання цифрових реєстрів (зокрема, через додаток «Дія») для моніторингу громадян без чіткого правового регулювання, що порушує право на приватне життя (ст. 8 Конвенції); обмеження свободи вираження поглядів під приводом боротьби з «дезінформацією» або «підтримкою агресора», що суперечить ст. 10 Конвенції та принципу презумпції невинуватості; відсутність чітких механізмів для вирішення справ у судах, пов'язаних з окупованою територією, що унеможливує ефективний доступ до правосуддя, одного з ключових гарантій верховенства права (ст. 6 Конвенції).

Хоча окремі з цих заходів можуть мати під собою раціональне обґрунтування в умовах війни, їх системне застосування без належного правового обґрунтування, контролю та механізмів оскарження створює небезпеку нормалізації виняткових умов.

Важливо підкреслити, що держава, безумовно, має обґрунтовану потребу у застосуванні надзвичайних заходів в умовах збройної агресії. Проте збереження демократичних стандартів і верховенства права є не лише міжнародним зобов'язанням України як держави-учасниці Ради Європи та інших міжнародних угод, а й стратегічною необхідністю для збереження внутрішньої легітимності влади, довіри громадян та міжнародної підтримки. Як зазначає Венеціанська комісія, навіть у воєнний час держава повинна залишатися правовою (*Opinion on the State of Emergency*, CDL-AD(2023)001).

Таким чином, хоча формально Україна дотримується міжнародних та конституційних засад щодо захисту прав людини під час воєнного стану, на рівні практичної реалізації існують суттєві системні недоліки, які потребують не лише правового, а й інституційного врегулювання. Без цього існує ризик, що захист від зовнішньої загрози стане підставою для порушення внутрішніх демократичних гарантій.

Забезпечення прав людини у період воєнного стану неможливе без ефективного функціонування інституційних механізмів контролю і реагування. Ці механізми формуються на двох взаємопов'язаних рівнях – національному та міжнародному, які у своїй взаємодії забезпечують комплексну систему захисту прав і свобод людини навіть у надзвичайних умовах.

Наприклад, в Україні основним інституційним гарантом дотримання прав і свобод людини є Верховна Рада України, яка згідно зі ст. 85 Конституції здійснює парламентський контроль, у тому числі за діяльністю органів виконавчої влади під час воєнного стану. Проте на практиці цей контроль має обмежений характер у зв'язку з пріоритетністю оборонних рішень і зменшенням прозорості урядових процедур.

Особливу роль у період збройного конфлікту відіграє Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен). Омбудсмен здійснює моніторинг дотримання прав людини, зокрема щодо внутрішньо переміщених осіб, військовополонених, цивільних заручників і постраждалих від катувань.

Певну роль у захисті прав людини під час воєнного стану відіграють також суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України, який має повноваження оцінювати конституційність обмежень прав. Водночас, як свідчить практика, діяльність судів у прифронтових і окупованих регіонах суттєво ускладнена, що обмежує доступ громадян до правосуддя. Тому все більшої актуальності набувають дистанційні (електронні) форми судочинства, запроваджені на підставі процесуальних реформ 2022–2024 рр.

Подібні моделі можна простежити в інших державах, які перебували у стані війни або надзвичайного становища. Так, у Хорватії під час війни 1991–1995 рр. інституційна система захисту прав людини базувалася на діяльності парламентського комітету з прав людини та омбудсмена, який документував порушення гуманітарного права і співпрацював із Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії. Особливу увагу приділяли забезпеченню прав внутрішньо переміщених осіб та військовополонених, а результати національного моніторингу передавалися до міжнародних структур ООН і Ради Європи [8].

В Ізраїлі, де протягом десятиліть триває стан підвищеної безпеки, вироблена унікальна модель «юридичного балансу» між правами людини і національною безпекою. Верховний суд Ізраїлю зберігає незалежність навіть у період бойових дій і розглядає петиції проти дій уряду, військових або спецслужб, що дозволяє контролювати пропорційність обмежень прав. Окрім того, Ізраїльський інститут омбудсмена має право вимагати перегляду адміністративних рішень у справах про порушення прав цивільного населення [9].

На міжнародному рівні ключову роль у моніторингу дотримання прав людини під час війни грає Організація Об'єднаних Націй, яка здійснює комплексний нагляд через Управління Верховного комісара з прав людини (ОНЧР) та Раду ООН з прав людини. ЄСПЛ залишається одним із головних міжнародних інструментів індивідуального захисту прав людини. Незважаючи на надзвичайний стан, держава не звільняється від обов'язку забезпечувати доступ до ЄСПЛ. Важливу роль у забезпеченні міжнародної відповідальності за грубі порушення прав людини виконує Міжнародний кримінальний суд. Україна визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів, вчинених на її території, і співпрацює з Офісом Прокурора Суду. Проведення МКС охоплюють злочини проти людяності, воєнні злочини та, потенційно, злочин агресії. Це створює прецедент посилення персональної відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права.

Крім того, варто відзначити роль Ради Європи та її інституцій – Комісара з прав людини, Венеційської комісії, Комітету Міністрів – у моніторингу ситуації та наданні експертних рекомендацій щодо дотримання правових стандартів у воєнний час.

Ефективність інституційного захисту прав людини під час воєнного стану залежить від узгодженої взаємодії національних і міжнародних механізмів. Українська модель демонструє поступову інтеграцію національних інституцій до міжнародних систем звітності та правозастосування [10, с. 95–101].

Таким чином, інституційна архітектура захисту прав людини у воєнний час характеризується багаторівневою взаємодією, де національні органи виконують первинну функцію забезпечення прав і свобод, а міжнародні структури – функцію контролю, моніторингу та притягнення до відповідальності за їх порушення. Подальший розвиток цієї взаємодії має бути спрямований на створення сталого механізму післявоєнного правосуддя і гарантій неповторення масових порушень.

Висновки. На підставі здійсненого аналізу, слід підкреслити, що захист прав людини в умовах воєнного стану є складним багатовимірним процесом, що вимагає балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням основоположних свобод особи. Воєнний стан не скасовує дії принципу верховенства права, а лише трансформує його прояви, акцентуючи увагу на принципах пропорційності, тимчасовості та недоторканності сутності правового статусу людини. Отже, пріоритетом державної політики у сфері прав людини під час воєнного стану має стати не лише мінімізація обмежень, а й забезпечення реального, а не декларативного, захисту прав і свобод людини. Тільки за умови поєднання правової відповідальності, інституційної стійкості та міжнародного партнерства можливе збереження гуманістичних засад державності й побудова справедливої післявоєнної системи правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
3. United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine (HRMMU). Report on the human rights situation in Ukraine, 1 December 2023 to 29 February 2024. Geneva: OHCHR, 26 March 2024. *United Nations*. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/report-human-rights-situation-ukraine-1-december-2023-29-february-2024>.
4. General comment no.29, States of emergency (article 4): International Covenant on Civil and Political Rights. Human Rights Committee, CCPR/C/21/Rev.1/Add.11.2001. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/451555?v=pdf>.
5. Case of Lawless v. Ireland: Application no. 332/57, Judgment of 1 July 1961: European Court of Human Rights. *Hudoc*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518>.
6. Case of Brannigan and McBride v. United Kingdom: Application no. 14553/89, 14554/89, Judgment of 25 May 1993: European Court of Human Rights. *Hudoc*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819>.
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. *Офіційне інтернет-представництво. Президент України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
8. Топольницька М.І. Зміна правових систем в умовах збройного конфлікту: досвід країн колишньої Югославії та України (2014-перша половина 2021 рр.): дис. канд. юрид. наук зі спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2023. 193 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/58847>.
9. Ilias Bantekas, Safaa S Jaber, The human rights obligations of belligerent occupiers: Israel and the Gazan population, *Journal of Conflict and Security Law*. 2025. Vol. 30. Issue 1. P. 103–120.
10. Ніколенко Л.М. Взаємовідносини національних правових систем і права Європейського Союзу: вплив судових інстанцій. *Наше право*. 2013. № 13. С. 95–101.